

Waarheid en democratie: enkele inleidende bemerkingen

WAARHEID EN HET GOEDE LEVEN

Athene, 399 voor Christus. De Griekse wijsgeer Socrates – ter dood veroordeeld wegens het ‘bederven van de jeugd’ en ‘het niet-vereren van de goden’¹ – ontwaakt even voor zonsopgang in zijn cel. Naast zijn bed staat zijn goede vriend Crito. Naar de reden van zijn komst hoeft Socrates niet lang te raden. Ten diepste begaan met het welzijn van zijn vriend is Crito gekomen om hem in veiligheid te brengen door samen in de vroege ochtend de gevangenis te ontvluchten. Alles was geregeld. Socrates, standvastig als altijd, weigert echter en verkiest de gifbeker boven het negeren van de wetten van Athene. Het einde van het verhaal is bekend, Socrates sterft in zijn cel, omringd door vrienden. Intrigerend is echter hoe Crito Socrates probeert te overreden om aan zijn vonnis te ontsnappen. ‘[Z]oudt ge sterven’, zo begint Crito, ‘dan zou dat voor mij niet één ongeluk zijn’ maar twee. Niet alleen verliest Crito dan een vriend ‘zoals [hij] er nooit meer een zal vinden’, maar ook zijn reputatie staat op het spel. Mensen zullen denken, stelt Crito, ‘dat ik u kon redden als ik maar bereid was er geld aan te besteden, maar dat ik het er niet voor over heb gehad’.² Socrates’ antwoord volgt even stellig als vlot. Lof dienen we enkel te aanvaarden en blaam enkel te vrezen wanneer ze komen van iemand die kennis heeft van recht en onrecht, van rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid; van iemand die in het bezit is ‘van de Waarheid zelf’. Waarheid staat op gespannen voet met ‘de opinie van de

massa' of 'het oordeel van de man van de straat'. Daarom, zegt Socrates tegen Crito, 'zijt ge er van meet af nàast, wanneer ge de mening uitspreekt dat we ons om de opinie van de massa dienen te bekommeren inzake recht en schoonheid en goedheid, en ook hun tegendeel'.³

De Romeinse Republiek, najaar 44 voor Christus. Marcus Tullius Cicero – teruggetrokken uit het politieke leven na de moord op Julius Caesar – bezint zich op de aard van een deugdzaam leven. In de vorm van een brief aan zijn zoon schrijft hij in korte tijd zijn *De Officiis*, in het Nederlands vertaald als *De plichten: leefregels gebaseerd op het stoïcisme* (1984). Daarin buigt hij zich over de aard van de mens en formuleert hij verschillende praktische richtlijnen voor een goed leven. Wat is kenmerkend voor de mens? Net als alle andere levende wezens heeft de mens van nature de drang meegekregen om zichzelf te verdedigen. Daarnaast is de mens, op basis van zijn rede, van nature geneigd zichzelf te verenigen in een samenleving. Wat de mens echter niet met andere levende wezens deelt, is zijn waarheidsliefde; het 'zoeken en opsporen van de waarheid'. Cicero drukt dit als volgt uit:

Wanneer we vrij zijn van onze onvermijdelijke bezigheden en zorgen, zijn we erop uit iets te zien, te horen of te leren. We beschouwen het als een essentiële voorwaarde voor ons geluk de geheimen en wonderen van de schepping te kennen. Hieruit blijkt dat waarheid, eenvoud en puurheid best passen bij de natuur van de mens.⁴

Vandaar dat het 'verwerven van kennis en wetenschap' een morele plicht is. Zowel een goed mens als een goed burger – ethiek en politiek vormden voor Cicero geen gescheiden domeinen – probeert zijn onwetendheid op te heffen en streeft ernaar niet te dwalen in zijn zoektocht naar het 'juiste inzicht'.

Nu, meer dan tweeduizend jaar later, klinkt deze opvatting ons vreemd in de oren of misschien zelfs nogal elitair.

Een goed menselijk leven zullen we als samenleving niet snel – of zeker niet primair – typeren op basis van het streven of de zoektocht naar waarheid. Wie zonder kennis is wordt niet per se als slecht beschouwd, sterker nog: in bepaalde kringen wordt het niet hebben van interesse in wetenschap of het ontbreken van een wetenschappelijke houding als een teken van gezond verstand gezien. Zelfs los van dit anti-intellectualisme waarderen we andere dingen dan alleen kennis: een goed mens zet zich wellicht in voor anderen, leeft intens, haalt het beste uit zijn vaardigheden, enzovoort. Maar met waarheid lijkt dit weinig te maken te hebben. Daar komt bij dat velen zullen betwijfelen of er wel zoiets bestaat als *de* waarheid, een waarheid die onafhankelijk is van ons perspectief op de werkelijkheid. Bestaat er meer dan – zoals Nietzsche in *Über Wahrheit und Lüge in aussermoralischen Sinne* (1873) stelt – een optelsom van verschillende perspectieven op de wereld om ons heen?

En toch betekent dit allemaal niet dat waarheid – en in het verlengde daarvan morele juistheid of waarachtigheid – geen waarde heeft voor een samenleving zoals die van ons. Juist het tegendeel! Het belang van waarheid ligt dan misschien niet meer zozeer op het vlak van het individuele goede leven als wel wel op dat van de politiek. Binnen liberaal-democratische samenlevingen zoals die van ons worden waarheid, juistheid en waarachtigheid immers nog steeds als belangrijke pijlers voor het politieke leven en de politiek-juridische orde naar voren geschoven. Is een democratie immers niet meer dan louter de mathematische stem van de meerderheid of een strategisch platform voor het uiten van onze private belangen? Heeft democratie niet ook de betekenis van een agora, een forum waar meningen en ideeën uitgewisseld en kritisch getoetst kunnen worden, en waar argumenten worden gegeven voor de politieke positie die we verdedigen? Hoe we het ook wenden of keren, de liberale democratie lijkt moeilijk los van de idee van waarheid gedacht te kunnen worden. Al

was het maar omdat publiek vertrouwen en waarheid met elkaar verbonden zijn. Dat levert een fundamentele spanning op: als waarheid niet meer een kernwaarde is voor het individu, hoe kan zij dan nog wel als politieke waarde over-eind gehouden worden? Zoals we zullen zien neemt deze spanning alleen maar toe door een aantal recente ontwikkelingen.

DE LIBERALE DEMOCRATIE ONDER DRUK

Waar we de afgelopen jaren namelijk getuigen van zijn geweest is dat de traditionele liberale democratie steeds vaker en vanuit verschillende kanten onder druk is komen te staan. Denk aan boze burgers, populisme, toenemende segregatie op school en in de publieke ruimte, economisch nationalisme, dalend vertrouwen in gezagsdragers, nepnieuws, alternatieve feiten, en een afname in het ledenaantal van politieke partijen. De achterliggende redenen en oorzaken voor dit brede palet aan fenomenen zijn vaak zeer divers, variërend van individualisering en onzekerheid tot sociaaleconomische achteruitgang en globalisering.

Een belangrijke factor in deze context is evenwel precies de moeilijke en moeizame relatie tussen democratie en waarheid – of om nauwkeuriger te zijn, de relatie tussen democratie enerzijds en de waarheid, juistheid en waarachtigheid van politiek spreken en handelen anderzijds.⁵ Denk aan volksvertegenwoordigers en regeringsleiders die wetenschappelijke rapporten als meningen typeren en ‘tegenfeiten’ presenteren, leerlingen die complottheorieën boven historische kennis plaatsen en gevoelige onderwerpen niet willen bespreken, wetenschappers die het vertrouwen in hun eigen onderzoek en het vakgebied als geheel ondermijnen door onderzoeksresultaten te verzinnen of louter naar wenselijke uitkomsten te zoeken, of aan nieuwsverspreiding op basis van algoritmen die ons wereldbeeld bevestigen. Allemaal factoren die de basis van

en het vertrouwen in de democratie kunnen ondermijnen. Tegelijkertijd kan een idee van waarheid natuurlijk ook een beklemmend effect hebben op de werking van het democratische debat. Wie er heilig van overtuigd is dat hij de waarheid in pacht heeft, zal niet bereid zijn om de discussie met anderen aan te gaan of zijn eigen overtuigingen te relativiseren. Meerdere algemene vragen dringen zich in de huidige politieke en sociaaleconomische constellatie aan ons op. Een aantal daarvan stellen we in deze bundel centraal. Zijn waarheid, waarachtigheid en juistheid belangrijk voor de levensvatbaarheid van een representatieve democratie? Waarom wel of juist niet? Indien het belangrijke waarden zijn, op welke wijze zijn deze dan de laatste jaren onder druk komen te staan? Naast deze meer abstracte vragen is het echter ook noodzakelijk een meer praktische vraag te stellen: hoe kan een context gecreëerd worden waarin deze waarden een stevige basis, een werkelijke leidraad, vormen voor een stabiele en bloeiende democratische samenleving? Omdat we voor de beantwoording van deze vragen ons blikveld niet kunnen beperken tot het politieke domein zal deze bundel zich ook op drie andere maatschappelijke sferen richten: onderwijs, wetenschap en media. Deze vier sferen hangen immers nauw samen. Scholieren die enkel leren om hun eigen gelijk te bepleiten en geen breder reflexief en zelfkritisch oordeelsvermogen ontwikkelen, zullen sneller verstrikt raken in de stroom van zelfbevestigende mediaberichten. Wetenschappers die te snel of te kritiekloos met onderzoeksresultaten komen, geven politici munitie om de status van hun eigen discipline te ondergraven. Journalisten die burgers niet kritisch informeren, enkel feiten checken of niet als waakhond van de democratie fungeren, creëren een ruimte waarin politici de mogelijkheid krijgen hun verhalen en visies willekeurig te vormen of om te vormen. Een interdisciplinaire blik is dus essentieel.

Daarnaast is een meer genuanceerde blik noodzakelijk op de relatie tussen politiek en waarheid. Het verhaal over waarheid en politiek reikt immers veel verder dan liegende politici, nepnieuws of alternatieve feiten. Het verhaal over waarheid en politiek reikt ook veel verder dan de beelden die we dagelijks zien en de verhalen die we dagelijks horen over de capriolen en de leugens van de Amerikaanse president Donald Trump. We begaan een grote fout indien deze beelden en verhalen ons begrip van politiek gaan bepalen. De Amerikaanse politiek is niet de Nederlandse politiek, de Nederlandse politiek is niet de Britse politiek en de Amerikaanse politiek van nu is niet dezelfde als de Amerikaanse politiek van dertig of veertig jaar geleden. Deze noodzakelijke nuancering impliceert echter niet dat we niet dankbaar gebruik kunnen maken van voorbeelden uit de Amerikaanse politiek om een meer algemeen punt te maken.

Laten we, om een iets meer genuanceerde relatie tussen politiek en waarheid bloot te leggen, teruggaan naar 21 januari 2017 – één dag na de inaugurele rede van Donald Trump. Als kersverse president houdt Trump een toespraak in het hoofdkwartier van de CIA. Gefrustreerd over de mediaberichten dat er veel meer toeschouwers waren bij de tweede inaugurele rede van Obama in 2009 dan bij zijn rede, zegt Trump het volgende:

Ik werd vanochtend wakker, ik zet de televisie aan en ze laten een leeg veld zien. Wacht eens even, zei ik, ik heb een toespraak gehouden, ik keek op en het veld was – het leek alsof er een miljoen, anderhalf miljoen mensen waren. Zij lieten een veld zien waar bijna niemand was. En ze zeiden: ‘Donald Trump heeft weinig mensen aangetrokken’. Ik zei: het was bijna aan het regenen, de regen zou ze afgeschrikt moeten hebben, maar God keek naar beneden en hij zei: ‘we gaan het niet laten regenen tijdens je toespraak’.

Interessant genoeg lieten de camerabeelden van de National Park Service echter een totaal andere werkelijkheid zien. Waarom een kersverse president zich genoodzaakt voelt een loopje te nemen met de waarheid, blijft een interessante vraag. Problematischer is evenwel dat het niet bij deze onwaarheid bleef en dat hij niet de enige politicus is die zich hieraan schuldig maakt. Wat volgde was een lange reeks van leugens, verdraaide waarheden en alternatieve feiten, zowel van Trump als van anderen. Aan deze trend lijkt voorlopig geen eind te komen.

Hoe moeten we deze situatie en alle andere voorbeelden uit de Europese politiek – waarin we tevens worden geconfronteerd met nepnieuws en internettrolen – in zeer algemene zin duiden? Gaat het hier om een uniek probleem? ‘Is onze huidige relatie met de waarheid’, zoals Susan Neiman het uitdrukt, ‘uniek genoeg om voor een aparte benoeming in aanmerking te komen?’⁶ De algemene trend is om hier ‘ja’ op te antwoorden. Steeds vaker wordt de term *post-truth* of ‘post-waarheid’ immers gebruikt om een schets te geven van de problemen waarmee we op het vlak van politiek en media worden geconfronteerd. En de grote boosdoeners lijken ook snel gevonden te zijn: postmodernisme en neoliberalisme. Vooral de eerste zou de ‘intellectuele achtergrond hebben gevormd van wat nu het post-waarheidstijdperk (*post-truth age*) heet’.⁷ Het postmodernisme zou een ‘metafysica van achterdocht’ veronderstellen, de idee dat ‘achter iedere aanspraak op waarheid (...) een verborgen aanspraak op macht schuil [gaat]’.⁸ Of hier sprake is van een overschatting van de maatschappelijke impact van filosofische theorieën willen we maar in het midden laten, al zou deze reflectie een gezonde vorm van zelfreflectie voor filosofen en hun zelfbeeld zijn.

Belangrijker is vooral wat de betekenis van ‘post-waarheid’ is. Want waarop slaat de term ‘post-waarheid’ en hoe weren we ons ertegen? Als bijvoeglijk naamwoord heeft *post-truth* betrekking op die omstandigheden waarin een beroep op emoties en persoonlijke overtuigingen een

grotere invloed heeft op publieke opinievorming dan een beroep op objectieve feiten.⁹ Waar we ons echter onmiddellijk van bewust moeten zijn, is dat de uitdrukking ‘post-waarheid’ geen neutrale lading heeft, het is een begrip met een negatieve connotatie. Indien meningen en emoties belangrijker zijn dan ratio, kennis en feiten raken we iets belangrijks kwijt in een democratische samenleving. De vraag wordt dan: Wat raken we dan kwijt en waarom is datgene wat we kwijtraken belangrijk voor onze democratische samenleving?

Wat de term post-waarheid-politiek zo interessant en tegelijkertijd zo problematisch maakt, is dat we post-waarheid en post-waarheid-politiek weliswaar gedeeltelijk kunnen gebruiken om betekenis te geven aan specifieke ontwikkelingen in onze politieke en sociale werkelijkheid – dat politici feiten naast zich neerleggen en burgers nepnieuws voor waar aannemen – maar dat we daarmee tegelijk precies die scheefgegroeide maatschappelijke verhoudingen op scherp stellen die de voedingsbodem vormen voor mensen als Trump en anderen om zich te kunnen gedragen zoals ze doen. De leugens van Trump hebben immers vooral zo’n weerslag omdat er weinig tegengas wordt geboden door mede-politici, omdat burgers vinden dat leugens bij politiek handelen horen of zich niet massaal actief organiseren om kritiek te leveren. Wellicht ten overvloede: deze analyse is noodgedwongen een generalisatie, maar het bestaan van vormen van georganiseerd maatschappelijk verzet tegen deze vorm van politiek handelen ondermijnt onzes inziens niet het punt dat we hier trachten te maken.

Wat we in grote stappen en in kort tijdsbestek willen toelichten is dat de term post-waarheid-politiek steunt op minimaal drie misvattingen over de aard van het proces van politieke menings- en wilsvorming. Drie misvattingen die de kloof tussen politiek en burger bovendien kunnen verdiepen of verbreden: de gedachte dat politiek draait rond koele redelijke deliberatie waarin geen plaats

is voor passies en emoties (i), de gedachte dat politiek primair bedreven zou moeten worden op basis van objectieve feiten (ii) en de gedachte dat ons beeld van waarheid in de wetenschap en ons privéleven het model is om politiek te begrijpen en vorm te geven (iii).

Laten we beginnen met het vermeende dualisme tussen politiek en passies, of aan het daaraan ten grondslag liggende dualisme tussen rede en emotie.¹⁰ Meer specifiek willen we teruggaan tot een aflevering van de talkshow 'Pauw & Jinek' van afgelopen jaar. Premier Rutte is te gast en komt tegenover een groep boze burgers uit Groningen te zitten, Groningers die hem het spreken bemoeilijken door te joelen, lawaai te maken en papiertjes omhooghouden waarop staat dat hij niet hun minister-president is. Het is voor sommige mensen verleidelijk om in dit beeld een tegenstelling tussen redelijkheid en passie te zien of nog sterker tussen rede en ressentiment. Rutte zou dan de kant van de redelijkheid vertegenwoordigen door het standpunt en beleid van het kabinet op rustige toon toe te lichten en te verdedigen, terwijl de Groningers voor de kant van de passies en emoties kiezen door zich als stoorfactor op te stellen. In het klein zouden we dan op een probleem stoten waarmee onze politiek de afgelopen decennia steeds vaker wordt geconfronteerd. Het ideaal van rustige, redelijke en afstandelijke deliberatie wordt bruut verstoord door de irrationele passies van burgers die zich tot woede en haat laten aanzetten door de opzweepende retoriek van nationalistische en populistische politici. Passies leiden tot haat en geweld en ondergraven daarmee het redelijk debat.

Toch is het niet moeilijk om in te zien dat het liberale beeld van politiek als een redelijk, afstandelijk en koel proces niet klopt. De Amerikaanse filosoof Michael Walzer laat dit bijvoorbeeld op overtuigende wijze zien in zijn boek *Politics and Passions* (2006). Volgens Walzer zijn passies niet meteen verstoken van redelijkheid en kan werkelijk overtuigende politiek niet zonder emoties en passies.

Neem de Groningers die tegen Rutte ingaan. De emoties die ze tonen, maken het voor Rutte weliswaar moeilijk om te spreken, maar ze hebben wel degelijk een redelijke grondslag: huizen die op instorten staan terwijl er al jarenlang op de problemen rond de gaswinning gewezen is. Emoties – zoals verontwaardiging over onrechtvaardigheid en ongelijkheid – zijn bovendien nodig om mensen aan je te binden en politieke verandering mogelijk te maken. Indien politieke besluitvorming niet verandert, dient een figuurlijke en soms letterlijke vuist gemaakt te worden. Walzer drukt dit als volgt uit:

Geen politieke partij die zich tegenover de gevestigde hiërarchie van macht en rijkdom plaatst, geen beweging voor gelijkheid of nationale bevrijding, voor emancipatie of mondigheid, zal ooit succesvol zijn tenzij de op verbondenheid en strijd gerichte emoties van mensen onderaan de hiërarchie worden aangewakkerd.¹¹

Het is met andere woorden een problematische fictie om passies en politiek als tegengestelde grootheden te zien. Het is een fictie die groepen in de samenleving bovendien tegen elkaar opzet en bestaande kloven verder versterkt. Indien de verontwaardigde burger overmand is door emoties, is hij van zijn redelijkheid ontdaan en vormt hij een bedreiging voor het politieke proces. ‘Wij’, de hoger opgeleide, redelijke en intelligente burgers, komen dan te staan tegenover ‘zij’, de gepassioneerden, de irrationelen, de mensen die geen overtuigingen of oordelen maar meningen en dogma’s hebben.¹² Vanzelfsprekend impliceert deze nuancering van de relatie tussen politiek en emoties niet dat waakzaamheid niet geboden is. Een politiek van angst of haat kan desastreuze gevolgen hebben.¹³ Onze analyse is op geen enkele wijze bedoeld om ‘Trumpiaanse toestanden’ goed te praten!

De tweede misvatting betreft de gedachte dat politieke menings- en wilsvorming primair gevoed moet en kan

worden door objectieve en voor zichzelf sprekende feiten. Politiek is dan het domein van de feiten en het kennen en deze mogen niet aan de kant geschoven worden door louter subjectieve en simpele meningen. Laten we opnieuw naar een interessant beeld kijken. Eind februari 2015, de republikeinse senator James Inhofe (Oklahoma), destijds voorzitter van de *Environment and Public Works Committee*, spreekt de senaat toe over het probleem van de opwarming van de aarde. Zijn toon is sceptisch. Hoewel 2014 volgens velen het record gebroken heeft van warmste jaar ooit, haalt Inhofe een zak tevoorschijn met een bal erin. Terwijl hij de zak opent en de bal eruit haalt, zegt hij het volgende: 'I ask the chair, you know what this is? It's a snowball, and that's just from outside here, so it's very, very cold out, very unseasonable.' Vervolgens gooit hij de sneeuwbal naar de voorzitter van de senaat om aan te tonen dat heel het probleem van klimaatverandering niet meer dan louter bedrog is.¹⁴ Kijk, het is toch koud buiten?

Dat het een fundamenteel probleem is wanneer breed gedragen wetenschappelijk onderzoek over klimaatverandering met een sneeuwbal van de tafel wordt geveegd, zal duidelijk zijn. Wetenschappelijke onderzoeksresultaten – hoewel ook die steeds voor interpretatie en herinterpretatie vatbaar zijn – hebben een andere status dan die van een loutere subjectieve mening en kunnen in die zin een begrenzing opleggen aan wat politiek mogelijk is. Hetzelfde geldt voor de idee van objectieve feiten in het algemeen. Politiek kan niet vrij zijn van feiten. Feitenvrije politiek bedrijven is zoals het bouwen van een luchtkasteel – een lichtzinnige, onrealistische en potentieel zeer gevaarlijke activiteit. Politieke menings- en wilsvorming dienen binnen bepaalde realistische kaders te blijven. Niet alles in onze natuurlijke, sociale, economische en politieke realiteit is rekbaar en voor zeer uiteenlopende interpretaties vatbaar.

Wat we echter niet moeten vergeten, is dat de omgekeerde, technocratische, reflex eveneens problematisch is. Feiten leiden immers niet direct tot politieke oordelen of

politieke beslissingen. Politiek is inherent een normatieve activiteit. Werkelijk politiek-neutrale feiten zijn ‘moeilijk’ te vinden. Feiten worden op politiek vlak immers geselecteerd, gecombineerd en geïnterpreteerd. Zo vormt de vaststelling dat een beleidsmaatregel tot een toename van de overheidsschuld zal leiden op zich geen voldoende reden om die maatregel daarom aan de kant te schuiven. De omvang van de overheidsschuld vormt immers geen objectieve toetssteen voor politieke beslissingen maar een waardeoordeel of richtsnoer. Als samenleving vinden we het bijvoorbeeld niet wenselijk om schulden aan te gaan, of misschien gaat het tegen internationale afspraken in wanneer de overheidsschuld boven een bepaald percentage van het bbp uitstijgt. Politieke beslissingen steunen op waardeoordelen en interpretaties van feiten. En dat geldt niet alleen voor morele en ethische vragen maar ook voor pragmatische kwesties. Pragmatische kwesties gaan over de vraag wat het meest geschikte middel is om een vooraf gegeven doel te realiseren.¹⁵ Welke oplossing kiezen we voor het fileprobleem? Proberen we het bestaande wegennet uit te breiden of willen we mensen stimuleren om het openbaar vervoer te nemen? De afweging tussen doel en middel staat hier centraal. Ook deze afweging staat echter niet los van ons moreel en levensbeschouwelijk kader. Doelen impliceren keuzes en afwegingen.

Politiek bedrijven is – zoals tien jaar geleden al terecht werd opgemerkt door Jos de Beus en Antoine Verbij (en de afgelopen tijd werd herhaald door Frank Ankersmit en Luuk van Middelaar)¹⁶ – iets anders dan wetenschap beoefenen of wiskundige problemen oplossen. Binnen de wetenschap zouden feiten wel degelijk een doorslaggevende rol moeten spelen bij twisten en debatten, maar binnen de politiek hoeft dit niet altijd het geval te zijn. Wie pretendeert dat politiek inherent over objectieve en onveranderlijke feiten gaat, schotelt anderen niet alleen een verkeerd beeld voor van hoe het proces van politieke meningsvorming en besluitvorming in elkaar zit, maar maakt het ook

mogelijk en zelfs gemakkelijker om groepen burgers, activisten of zelfs politici weg te zetten. ‘Zij’ beschikken niet over feiten, ‘wij’ wel. ‘Zij’ weten niet hoe de werkelijkheid in elkaar zit, ‘wij’ wel.

En hiermee komen we tot de derde en laatste misvatting die we willen bespreken: de gedachte dat het in de politiek vooral om (wetenschappelijke) waarheid zou moeten gaan en niet om macht, onderhandelingen of normatieve keuzes. Politici streven bestuurlijke macht na, zijn meestal bereid om te onderhandelen, formuleren overtuigingen, oordelen en meningen en hebben ideaal gezien een bepaald toekomstbeeld voor de samenleving. Soms zijn deze oordelen, overtuigingen en beelden gebaseerd op ‘objectieve feiten’, maar soms ook niet. En dat maakt het ook problematisch om ‘waarheid’ naar voren te schuiven als primair criterium voor politieke claims, uitspraken en oordelen. Een politicus die tijdens een hevige onweersbui zonder spoor van ironie claimt dat de zon schijnt, die liegt. Hij of zij doet een uitspraak over de externe werkelijkheid die toetsbaar en weerlegbaar is. Voor veel politieke uitspraken gaat dit echter niet op. Met andere woorden: er is een fundamenteel verschil tussen compromissen sluiten en de noodzaak om ‘vuile handen te maken’ – wat inherent aan het politieke proces is – en liegen en niet-integer zijn.

Neem de volgende standpunten van de vvd. ‘Levenslang moet levenslang zijn’ is een normatieve uitspraak over de lengte van gevangenisstraffen en als zodanig niet toetsbaar aan de realiteit. ‘Wij pakken criminaliteit hard aan’ formuleert een belofte. Met waarheid heeft die claim weinig te maken. We kunnen achteraf misschien kijken of deze belofte is nagekomen, maar dat impliceert niet dat deze claim daarmee ‘onwaar’ wordt wanneer dat niet zo blijkt te zijn. Iets soortgelijks geldt voor het standpunt ten aanzien van euthanasie. ‘Zelf die keuze kunnen maken’ is een inherent normatieve claim. Natuurlijk zouden bepaalde feiten aan deze standpunten ten grondslag moeten liggen. Indien wetenschappelijk eenduidig bewezen is dat

strenger straffen niet helpt om criminaliteit te voorkomen, is dit een punt om mee te nemen. Maar zelfs dan zullen de feiten het politieke oordeel nog niet volledig kunnen weerleggen of direct als 'onwaar' typeren.

Naast de sfeer van het onderhandelen en het uitoefenen van macht, is het politieke domein ook de sfeer waarin politici burgers realistisch haalbare visies zouden moeten bieden op een wenselijke werkelijkheid. Een beeld van hoe onze samenleving geordend zou moeten zijn en wat ons als samenleving bijeenhoudt. Als kiezers hebben we de afgelopen verkiezingen verschillende kleine en grote verhalen voorgeschoteld gekregen. De Duitse filosoof en socioloog Jürgen Habermas spreekt in dit kader over ethisch-politieke kwesties.¹⁷ Deze kwesties gaan over de vraag wat het goede leven is voor een concrete gemeenschap. En om die vraag te beantwoorden moeten we weten wie we als gemeenschap zijn en wat we willen worden. Ethisch-politieke vragen gaan met andere woorden over onze collectieve identiteit en de authenticiteit van onze levenswijze. Empirische feiten en wetenschappelijke onderzoeksresultaten volstaan vanzelfsprekend niet om deze vragen te beantwoorden.

Wat volgt nu uit deze behandeling van de drie besproken misvattingen? Indien emoties belangrijker zijn voor politieke meningsvorming dan we denken en feiten en waarheid minder belangrijk dan we soms menen, betekent dit dan dat waarheid en feiten er niet meer toe doen? Is waarheid irrelevant geworden? Dat zeker niet. Feiten en waarheid zijn nog steeds nuttige instrumenten om politieke machthebbers te controleren en om een oordeel te vormen over hun beloftes en handelen. Maar feiten en waarheden zijn niet de enige criteria. Indien het politieke systeem het vertrouwen van ons als burger dient te hebben, zullen politici ook waarachtig moeten zijn en dienen ze een toekomstvisie te schetsen die zij op basis van goede argumenten kunnen verdedigen; een toekomstvisie die zij als contesteerbare claim presenteren.

Bovenal is echter vereist dat zowel aan de kant van politici als aan de kant van de burger het besef bestaat dat een kritisch oordeelsvermogen crucialer is geworden dan ooit en dat zowel politici als burgers de politieke moed moeten hebben om zich uit te spreken, politiek actief op te stellen en elkaar te horen. De ruimte voor leugens en onwaarachtigheid wordt vaak gecreëerd doordat mensen passief zijn of zich vanwege een veelheid aan redenen – strategisch, instrumenteel, emotioneel – niet uitspreken. Hoe we dat gebrek aan politieke moed echter kunnen wegnemen en de ontwikkeling van een kritisch oordeelsvermogen stimuleren, blijft een van de grootste uitdagingen van deze tijd.¹⁸ Vooral indien we vanuit de hoek van de gedragseconomie, psychologie en de moraalpsychologie steeds vaker te horen krijgen hoe feilbaar ons denken is.¹⁹

DE BIJDRAGEN IN DEZE BUNDEL

Met het voorgaande hebben we vanzelfsprekend louter enkele misverstanden over de relatie tussen waarheid, politiek en democratie uit de weg proberen te ruimen. Een werkelijke analyse van de relatie tussen democratie en waarheid – op het vlak van politiek, media, onderwijs en wetenschap – hebben we echter nog niet gegeven. In de volgende vijf bijdragen staat een dergelijke analyse centraal. Gabriël van den Brink gaat in de eerste bijdrage in op de vraag wat waarheid nu eigenlijk is. Om deze vraag te beantwoorden onderscheidt hij vier typen van en houdingen tegenover waarheid – de morele, professionele, democratische en commerciële houding. Bas van Stokkom gebruikt in zijn bijdrage het werk van Hannah Arendt om aan te tonen dat fenomenen als nepnieuws en feitenvrije politiek in werkelijkheid geen geïsoleerde gebeurtenissen zijn in ons hedendaagse politieke landschap maar een uiting vormen van een bredere ontwikkeling: de *tabloidization* van onze samenleving. Van Stokkom spreekt in deze context van een nieuwe vorm van propaganda – een vorm van propaganda

waarbij leugens en laster worden gebruikt om de massa te mobiliseren; om geëmotioneerde massa's te creëren. Ook Marcel Becker richt zich in zijn bijdrage op de media, met name de schaduwkanten van de nieuwe en digitale media. Hij stelt zich de vraag hoe het mogelijk is 'dat media die zo snel voor doorstroming van informatie zorgen leiden tot vermindering van het waarheidsgehalte'. Evert van der Zweerde verschuift onze aandacht van media naar de politiek. Hij richt zich in zijn bijdrage op de relatie tussen waarheid en democratische politiek; specifiek op de vraag hoe en in welke mate waarheid en legitimiteit samenhangen in een democratische rechtsstaat. Zijn conclusie is opvallend: 'democratische politiek is niet afhankelijk van waarheid'. Doreen Bour, Jos Roemer en Yolande Ulenaers gaan ten slotte in hun bijdrage in op de moeilijke relatie tussen onderwijs en waarheid in een democratische samenleving. Hoe burgers omgaan met de waarheid of onwaarheid van uitspraken heeft immers ook sterk te maken met de vormgeving en inrichting van ons onderwijssysteem; hoe burgers geleerd hebben met dit vraagstuk om te gaan.

NOTEN

- 1 En ook natuurlijk wegens het 'invoeren van een vreemde religie'. Plato, *Apologie*. *Plato: Verzameld werk*. Vertaald door X. de Win, Antwerpen en Baarn: De Nederlandsche Boekhandel en Ambo 1978, 24b, 235.
- 2 Plato, *Crito*. *Plato: Verzameld werk*. Vertaald door X. de Win, Antwerpen en Baarn: De Nederlandsche Boekhandel en Ambo 1978, 44b en c, 270.
- 3 Ibidem 48b, 276.
- 4 Cicero, *De plichten: Leefregels gebaseerd op het stoïcisme*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Ector. Leuven en Amersfoort: Acco 1984, 16.
- 5 Vergelijk J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1981.

- 6 S. Neiman, *Verzet en rede in tijden van nepnieuws*. Rotterdam: Lemniscaat, 20.
- 7 Ibidem, 10.
- 8 Ibidem, 50.
- 9 'Relating to or denoting circumstances in which objective facts are less influential in shaping public opinion than appeals to emotion and personal belief', <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.
- 10 Neiman spreekt over een dualisme tussen gevoelens en feiten. 'Het is niet onze taak afstand te doen van gevoelens ten gunste van feiten, maar ervoor te zorgen dat beide in harmonie zijn' (Neiman, *Verzet*, 67).
- 11 M. Walzer, *Politics and Passion: Towards a More Egalitarian Liberalism*. New Haven en Londen: Yale University Press 2006, 130.
- 12 Ibidem, 112.
- 13 Neiman, *Verzet*, 67.
- 14 J. Kluger, Senator Throws Snowball! Climate Change Disproven!, *Time*, 27 februari 2015.
- 15 J. Habermas, Vom pragmatischen, ethischen und moralischen Gebrauch der praktischen Vernunft, in: *Erläuterungen zur Diskursethik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1992, 100-118.
- 16 J. de Beus, Het glazen huis van gezag – de averechtse werking van transparantie in de democratie, *De Gids* 169 2006, 938-946; F. Ankersmit, Tegen de waarheid in de politiek, Von Laun lezing 2002, Rudolf von Lau Instituut; L. van Middelaar, Politici van het midden, durf te oordelen, *NRC Handelsblad*, 29 december 2016; L. van Middelaar, Kiezers willen geen feiten, wel keuze, *Knack*, 3 januari 2017 en A. Verbij, Meninge zijn geen feiten, politiek is geen wetenschap, *Trouw*, 1 september 2012. Vgl. tevens M. ten Hooven, Bevrijd de politiek van de onverbloemde waarheid, *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 2010 en A. van Veldhuizen, Post-truth en de ervaring van de waarheid: De geschiedenis van de lange neus, *De Groene Amsterdammer*, 25 januari 2017.

- 17 Habermas, *Erläuterungen*, 100-118.
- 18 Vgl. J. Ball, *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*. Londen: Biteback 2017; M. D'Ancona, *Post-Truth: The New War on Truth and how to Fight back*. Londen: Ebury Press 2017; E. Davis, *Post-Truth: Why We Have Reached Peak Bullshit and What We Can Do About It*. Boston MA: Little, Brown.
- 19 Vgl. D. Kahneman, *Thinking Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux 2011 en J. Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. Londen: Penguin Books 2012.